

בצלם א-לוהים ברא אותה: מוטיבים של נשיות ביצירת ר' נחמן מברסלב

אורה ויסקינד אלפר

פי כל העבודות וכל התשובות, כל מה שרוצין לעשות איזה עבדא בעבודת השם, כמה קלין של אוי ואבוי וכמה גניחות וכמה כפילות וכמה הטיות (הינו תנועות משנות שעושין יראי ה' בעבודתם) צריכין לעשות קדם שעושין איזה עבדא. ועקר בהתחלה, שאז קשה מאד, פי 'כל התחלות קשות' (מכילתא פרשת יתרו, והובא בפירש"י שם) [...] פי עקר תולדותיהן של צדיקים מעשים טובים, (תנחומא פרשת נח והובא בפירש"י שם) נמצא שהמצוות ומעשים טובים וכל עבודת השם הם בחינת הולדה, וקדם ההולדה כמה קלין וכמה חבלים וצירים יש להילדת קדם שמוילדת ההולדה, ובפרט מבפירה, דהינו הולדה ראשונה של אשה, שאז קשה עליה מאד, כמו שכתוב (ירמיה ד): 'צרה כמבפירה', שזה בחינת ההתחלה, בחינת: 'כל התחלות קשות' כנ"ל.

(ליקוטי מוהר"ן תנינא, סימן ד, ב)

בבוא לתאר את החוויה הפנימית והבסיסית ביותר של כל אדם מישראל, ממחיש ר' נחמן את דבריו בשורה של דימויים נשיים מעיקרם.¹ ואכן, עיון מעמיק במרחבי

1 המונח 'אדם' משמש כאן כינוי ל'אנושי'. אני מזכירה אותו במובנו הרחב, אך מכוונת גם לצלם ודמות באופן מילולי. ישנם גילויים מגוונים למגמה של הלבשת רעיונות מתורת הסוד בצורה אנושית אצל ר' נחמן. ביניהם: השוואת היחס בין האדם לקונו ליחס בינו לבין רבו או הוריו (ליקוטי מוהר"ן, סימן ס, ד); תיאור פיתויי החוכמה החיצונית באמצעות תיאור פיתויי הזונה; המחשת ניסיונות קיומיים ומופשטים בתיאור מסעות, נדודים, מצוקה גופנית וכו'. כפי שציינה רות בוטיגהיימר במחקריה על מעשיות האחים גרים, ארבע השקפות שולטות בחקר המעשיות (Maerchen) בשנים האחרונות: הפרוידיאנית, היונגיאנית, המרקסיסטית

יצירתו, סיפוריו ותורותיו של ר' נחמן מגלה, כי יש בהם רגישות והבנה מחודדת של ההווי הנשי.² אין ספק שהתעניינות בחוויות מיוחדות לנשים קיימת בענפים רבים של תורת הסוד לדורותיה, ואין לראותה כחידוש שלו בלבד; אלא שאצלו מתגלים פירותיה של התעניינות זו במטאפורות רבות ומקוריות הן בליקוטי מוהר"ן הן בסיפורים. נפתח את דברינו בהתבוננות בכמה סמלים קלאסיים, אשר על פי הקריאה הקבלית זהותם היא נקבית ביסודה, ונעקוב אחרי הצורות החדשות אשר ר' נחמן מעניק להם בשזירתם ביצירתו.

1. דמות האישה הרב־גונית

שאל רבי שמעון בר יוחאי את רבי אלעזר ברבי יוסי: אפשר ששמעת מאביך מהו 'בעטרה שעטרה לו אמו' (שיר השירים ג, יא)? אמר לו: משל למלך שהייתה לו בת יחידה, והיה אוהבה ביותר, ולא זז מחבבה עד שקראה בתי, שנאמר (תהלים מה, יא): 'שמעי בת וראי'; לא זז מחבבה עד שקראה אחותי, שנאמר (שיר השירים ה, ב): 'פתחי לי אחותי רעיתי'; לא זז מחבבה עד שקראה אמי, שנאמר (ישעיהו נא, ד): 'הקשיבו אלי עמי ולאומי אלי האזינו', 'ולאמי' כתיב.³

הפמיניסטית. לטענתה, מפרשים פמיניסטים מגלים רגישות מיוחדת לאסוציאציות של מגדר בקריאת המעשיות. R. Bottigheimer, *Grimms Bad Girls and Bold Boys: The Moral and Social Vision of the Tales*, New Haven 1987, p. 100. בדומה לכך, סיפורי ר' נחמן פתוחים לפרשנות פמיניסטית, אך מחקר בכיוון זה טרם בוצע. דבריי להלן אינם אלא הערות מבוא לגישה זו, ומכל מקום אין בכוונתי להציג גישה פרשנית בלעדית.

יצירתו של ר' נחמן בכלל, וסיפוריו בפרט, זכו להתעניינות רבה ומגוונת בתחום המחקר. מבין העיונים הבסיסיים בנושא נמנים: מ' פייקאז', חסידות ברסלב: פרקים בחיי מחוללה ובכתביה, ירושלים תשל"ב; י' וייס, מחקרים בחסידות ברסלב, ירושלים תשל"ה; א"י גרין, בעל הייסורים: פרשת חייו של רב נחמן מברסלב (תרגום מאנגלית ב' שראל), תל אביב תשמ"א; ע' שטיינזלץ, שישה מסיפורי מעשיות של רב נחמן מברסלב, ירושלים 1981; י' אלשטיין, פעמי בת מלך: חקרי תוכן וצורה בסיפורו הראשון של רב נחמן מברסלב, רמת גן 1984 (בספרו של אלשטיין רשימה ביבליוגרפית מקיפה אודות סיפורי רב נחמן במחקר); מ' אורון וה' הידנברג, מעולמו המיסטי של רבי נחמן מברסלב, תל אביב 1986. דוד אסף הקדיש כרך שלם לאיסוף מידע ממצה הקשור לספרות הברסלבית ולמחקרים בנושא תחת הכותרת: ברסלב – ביבליוגרפיה מוערת, ירושלים 2000. לאחרונה ראה אור ספרו של צ' מרק, מיסטיקה ושגוען ביצירת רב נחמן מברסלב, תל אביב תשס"ד.

שיר השירים רבה ג, יא. השקפה זו על היחסים רבי־הפנים של האדם לאישה, השקפה שנלווית לה נימה פרוידיאנית, מופיעה במקורות שונים. ראו גם שמות רבה נב, ה; במדבר רבה יב, ח;

המלך בנמשל – הקב"ה – קשור לעמו בסבך של קשרים הנמשכים מדור לדור עד עולם. הישות המכונה 'שכינה' או 'כנסת ישראל' היא ישות נקבית הלובשת ופושטת צורה, ובשינויי הצורה שלה היא משקפת את טיב הקשר בינה לבין הקב"ה בכל רגע ורגע. כבת-מלך הווייתה מוגדרת דרך סלחנות אביה, שהגנתו ואהבתו אליה אינה יודעת גבול; כאחות היא טהורה באופן אפלטוני, אם כי היא נתפסת כמעט ככלה אהובה, ואף מכונה כך בלשון נקייה; כאם היא מקור החיים והבינה – היא השדה או אוצר סמלי הפתוח לקבל מטל השמים ומגשמיים, היא האדמה שבה צומח הזרע, והיא הלבנה החיוורת המוארת באור השמש.⁴ ברבים מסיפורי ר' נחמן מתגלמת ישות נקבית זו בדמות הבת המיוחלת, היחידה להוריה ('מעשה מבערגיר ועני'; 'מעשה ממלך וקיסר'), או בדמות ילדה בין בנים ('מעשה מאבידת בת מלך', 'מעשה מבן מלך שהיה מאבנים טובות'). ללא יוצא מן הכלל, יופיה תמיד על-אנושי עד שכמעט אי אפשר להביט בפניה; היא נגנת מוכשרת ושולטת בשפות רבות. מכל זה עולה דמות מורכבת של ספירת המלכות, כפי שהיא מואנשת בספר הזוהר. המטאפורות הנקשרות לדמות האם ביצירתו של ר' נחמן הן של עיבור והיריון, לידה והנקה, גידול ילדים ויצירת משפחה ('מעשה מבעל תפילה'; 'ליקוטי מוהר"ן סז, ז, ליקוטי מוהר"ן תנינא, כ, ועוד). יש בוודאי השוללים תכונות אלו ורואים בהן ביטוי לתפיסה מדכאת של נשים, שזוהתן מתמצית לתחום הפוריות בלבד; אולם התהליכים הקשורים בלידה ובאימהות, שהם נשיים מעיקרם, משמשים בתורתו של ר' נחמן אב-טיפוס לחוויה אנושית אוניברסלית. על פי ראייתו, תהליכים פיזיולוגיים וביולוגיים המיוחדים לנשים, הופכים מטאפורות לתופעות מטאפיזיות – מבריאת העולם ועד לבריאה הפלאית של חיים חדשים החוזרת ונשנית תדיר.

הנביא יחזקאל אומר בחזונו: '... וְעַל הַנְּחַל יַעֲלֶה עַל שְׂפָתוֹ מִזָּה וּמִזָּה כֹּל עֵץ מֵאֲכָל לֹא יִבּוֹל עֲלֵהוּ וְלֹא יִתֵּם פְּרִיֹו לְחַדְשָׁיו יִבְכֶּר כִּי מִימֵי מִן הַמִּקְדָּשׁ הָמָּה יוֹצְאִים וְהָיוּ

שיר השירים רבה ג, כה, ופירושו של רש"י לשיר השירים ג, י. והשוו לארבעת השלבים בהתפתחות האנימה הנקבית בתפיסתו של יונג.

4 מושגים אלה שכיחים מאוד בספר הבהיר, אחד המקורות הקבליים הקדומים ביותר. ראו למשל סימנים לו, מג, מד, מה, נב, סב, צ, צז, קד, קכב, קלי. בזוהר, א, קלב ע"ב, מתוארת סבילות הנוקבא – או ספירת מלכות – באמצעות יחסי הגומלין בין ארבע אותיות השם המפורש. התלות של האות ה"א האחרונה בוי"ו הקודמת לה, משקפת בעיני בעל ספר הזוהר, את היחס בין הירח לשמש, בין לילה ליום, בין הצדיקים לבוראם. לאמיתו של דבר, המבנה של מערכת הספירות כולה מעיד על מרקם היחסים בלב הבריאה. ראו זוהר, ג, עז ע"ב; 'תשבי ופ' לחובר, משנת הזוהר, א, ירושלים 1982, עמ' קמט.

פְּרִיּוֹ לְמַאֲכָל וְעֵלְהוּ לְתְרוּפָה' (יחזקאל מז, יב). חז"ל מפרשים כוח הומואפתי זה דרך נוטריקון ומפרקים את המילה 'תרופה' לשתיים: 'להתיר פה'. אך בפיו של מי מדובר? ר' יצחק בר אבודימי ורב חסדא: חד אמר, להתיר פה של מעלה וחד אמר להתיר פה של מטה. איתמר (נמי) חזקיה אמר להתיר פה אילמין, בר קפרא אמר להתיר פה עקרות⁵. כאשר האילמות נרפאת, נולדות מילים; כאשר העקרות נרפאת, נוצרים חיים חדשים המגיחים לאוויר העולם. חסימת שני פתחים חיוניים אלה – שפתיים שאינן נעות ורחם עצורה – מאפיינת בעיני ר' נחמן מצב של תרדמה גופנית ורוחנית. חוסר היכולת להוליד וללדת מסמל גם חוסר יכולת ליצור; העקרות והאילמות הן שממה פנימית מאובנת שצמח אינו יכול להשריש בה ועץ לא ייתן בה את פירותיו. במוקד עיסוקו בנושא זה,⁶ עומד ר' נחמן על כוחם של הסיפורים שהצדיק מספר לעורר את שומעיו מתרדמתם הקיומית. הדרישה להקשיב למסר של המספר החסידי ולהפנימו מזכירה לו את רגע ההתעוררות הגדול ביותר בלוח השנה העברי – תקיעת השופר בראש השנה המזעזעת את העם ומעוררת לזכור את חטאיו ולחזור בתשובה. אכן, ראש השנה מסמל חזרה נצחית למעשה בראשית, וכן ואת היום שבו כל אחת מן האמהות נפקדה מעקרותה הארוכה.⁷

אולם המושג 'לידה' אצל ר' נחמן אינו מטאפורה סכמתית גרידא. בהקשר אחר הוא מתאר את תהליך הלידה לשלביו כפרדיגמה להתחלות:

נמצא שהמצוות ומעשים טובים וכל עבודת ה', הם בחי' הולדה. וקודם ההולדה, כמה קלין [=קולות], וכמה חבלים וצירים יש להולדת קודם שמוולדת ההולדה, ובפרט מבכירה, דהינו הולדה ראשונה של אישה, שאז קשה עליה מאוד [...] כי צריכים לפתוח שם פתח.⁸

5 בבלי, סנהדרין ק, ע"א. תודתי לרב דניאל אפשטיין על הערותיו בנושא זה במת"ן, המדריכות אותי בדיון זה.

6 ליקוטי מוהר"ן, סימן ס, ו-ט.

7 בזוהר, שיר השירים, סא, נמשל כאב הלידה לתהליך הבריאה על ידי הקב"ה עצמו.

8 ליקוטי מוהר"ן תנינא, סימן ד, ב. בעל הזוהר מפרש פסוק משיר השירים בעזרת אותו דימוי אנטומי-רוחני: 'פתחי לי אחותי...' (שיר השירים ה, ב): 'דהא פתחא לאעלא לי בך הוא דלא ייעלון לגבאי בני אלא בך אנת הוא פתחא לאעלא לי בך אי אנת לא תפתח פתחך הא אנא סגיר דלא ישכחון לי'. [=כי הפתח לכנוס אצלי הוא בך (...)] אם את לא תפתחי פתחך הרי אני סגור, שלא ימצאו אותי [זוהר, ג, צה ע"א]. ברור כי 'פתיחות' מצד האדם לחסדי ה', לתורה ולשפע היא תנאי לקשר חי עם הקב"ה.

'נקב' זה אשר לנקבה הוא מעבר צר ומשתנה: הוא הפתח לרחמה – האוצר הסמלי לנשמות שטרם ירדו לעולם – והוא גם הדרך שבה ייצא יילוד חדש לעולם.⁹ אין זה מקרה שמוטיבים אלה של פתיחות וסגירות מטאפיזית, החוזרים ונשנים במחשבה הקבלית, משמשים גם כהסבר למטאפיזיקה של האלפבית העברי עצמו: האות ה"א מוכרת כישות נקבית במהותה: ה' ניצבת בדוגמתה פתוחה כדי לקבל שפע מכל צד ופתוחה כנגדה לפניה, כי להיות שיונקות כל האותיות ממנה כדרך השפע שהיא יונקת. והיא סתומה מלמעלה כדי שלא יתפשט לצאת חוץ ממנה.¹⁰ רק כאשר אברם נעשה 'אברהם' ושרי 'שרה', הופך אב האומה הראשון ל'אב המון גויים', ויכולה אִם האומה הראשונה ללדת את יצחק (בראשית יז, ה). על יסוד תוספת האות ה"א לשם של אברהם ושרה, וכן על יסוד הפסוק החידתי 'אלה תולדת השמים והארץ בהבראם' (בראשית ב, ד) המתפרש 'ב[אות] ה"א בראם' – צומח הרעיון כי אות זו היא הסמל הראשוני לפרייה ורבייה ולבריאה.¹¹ ר' נחמן מרחיב את הדיון בנושא כדי להדגיש את הצדדים הפסיכולוגיים שבעיבור, בלידה ובהנקה. מן הפסוק 'והאדם ידע את חוה אשתו' (בראשית ד, א) הוא קובע, 'כי עיקר ההולדה ע"י הדעת'. כשם שקטן, שהוא חסר דעת, אינו מוכן להוליד (בבלי, סנהדרין סח, ע"ב), כך אדם שאין לו קשר מודע עם הבורא, אינו מסוגל לממש את עצמו; כוחותיו היצירתיים נשארים בכוח ואינם יוצאים אל הפועל.¹²

9 בבבלי, עירובין יח, ע"ב, נמשל גוף האישה המחזיק את העובר לאוצר המחזיק את התבואה – צר מלמעלה ורחב מלמטה. בעל הזוהר מרחיב את הדימוי, ומכנה את השכינה 'אם הנשמות' – 'דכל זרעין אתכלילן בה' [שכל הזרעים נכללים בה], זוהר, א, קכה ע"ב; תיקוני זוהר ת' מג, פב ע"ב; שם, ת' כא, ס ע"א. על ההקבלה בין פירות/זרעים לנשמות ראו: זוהר, א, פה ע"ב, והמקורות מחכמי הקבלה הרשומים אצל מ' אידל, החויה המיסטית אצל אברהם אבולעפיה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 195. ולבסוף, הרעיון שלנשמות אינספור, שטרם נולדו, יש בית ומקור אחד, מוצג אצל ר' נחמן בשלשלת אסוציאציות מרתקת: מהאגדה התלמודית (בבלי, חגיגה טו, ע"ב) על משה רבנו וקנאת מלאכי השרת הוא לומד לקח חשוב – משה ניצל כאשר אחז בכיסא הכבוד כי כל 'שורשי הנשמות חצובות מתחת כסא הכבוד, שהיא בחי' "אם כל חי" (בראשית ג, כא). העצה שנתן השי"ת למשה הייתה, לדבריו, 'לאחוז ולהתקשר בשורשי הנשמות [...] לקשר עצמו עם כל מפורסמי ומנהיגי הדור'. ראו: ליקוטי מוהר"ן תנינא, סימן א, א-ג. המוטיב של אחיזה בכיסא כדי להינצל מסכנה הועתק כידוע, ל'מעשה מבן מלך ובן שפחה שנתחלפו'. ראו שם, עמ' קסו.

10 על פי ר' משה קורדוברו, פרדס רימונים, שאלוניקי שמ"ד, שער כז, שער האותיות, פרק ח. על הסמליות של ספירת מלכות המתגלמת באות ה"א, או השכינה בתפקיד של מזינה, ראו זוהר, ג, רמט, ע"ב.

11 זוהר, ג, ריז ע"ב; פירוש זה לבראשית ב, ד נמצא גם שם, א, כה ע"א; א, מו ע"ב; ג, לד ע"ב; ג, מג ע"א; ג, רצח ע"א ועוד. על האות ה"א כסמל לפיריון בחיי האבות ראו גם שם, א, צ ע"ב.

12 ליקוטי מוהר"ן, סימן נג.

תפקידם של הצדיקים בכל דור הוא על כן חיוני ביותר: הם 'מייגעים את עצמם, ורודפים אחר בני אדם לקרבם לעבודתו ית'... ובשביל זה ביד הצדיקים לפקוד עקרות' – הצדיק עוזר לאחרים לגדול ב'דעת' רצון ה', על ידי כך הוא עוזר להם הן להיולד והן ללדת.¹³ באמצעות סיפוריו ותורותיו פועל הצדיק כמעין מיילד. בהשקפת ר' נחמן, תהליך התגלות הסודות הכמוסים בתורה, הנסתרים 'כעצמים בבטן המלאה' (קהלת יא, ה) – הוא בחינת לידה.¹⁴ אך תפקידו של הצדיק אינו תם בכך, כי כאשר הוא מושך דברי אמת אלה מחושך לאור, הוא מחייה במורידיו נשמות חדשות ומביא אותן לתודעת שומעיו.¹⁵

נפנה עתה לאחת התמונות המרגשות ביותר בכל סיפורי ר' נחמן, וננסה למצוא רמז למשמעותה. בסיפורו 'מעשה מבעל תפילה' קורה אסון נורא לבת המלך שממלכת אביה נהרסת, כאשר אובד בנה הקטן. צערה וגודש החלב בשדיה בלתי-נסבלים, ונחלי החלב הזורמים ממנה ונקווים בים מעידים על עגמת הנפש שבה היא מצויה (עמ' רט). אסון זה מסמל כמובן עידנים אחרים של חורבן וגלות, שבהם אין האדם ראוי להתגלות אלוקית, עידנים שבהם חש העם היהודי ניכור

13 שם. ב'מעשה מבעל תפילה' נראה כי זוהי משימתו של בעל התפילה, שיכול לענות לשאלותיו של כל אדם. בכך הוא עוזר לו לדעת את בוראו ולהתקין את מידותיו. בשני טקסטים אחרים מייחס ר' נחמן לחכם סגולות נוספות של מיילדת: בכוחו של חכם גדול 'לקבץ הנפשות [...] ויעלה אותם, ויורד עמהם תורה' (ליקוטי מוהר"ן, סימן יג, ו); וכן: 'כשהתלמיד שומע הדבר מפי הרב ממש, ובעת שחידש הרב זה הדבר, שאז הוא בחינות ילד, כי החידושים נתהוים על ידי מה שמעלה את הנפשות בבחינות עיבור ומחדש אותם', שם, סימן קצב.

14 ליקוטי מוהר"ן, סימן לו, א. תקופת ההמתנה של היריון, שבמהלכה מתפתח העובר ברחם אמו, משמשת את ר' נחמן בדרך אישית מאוד: הוא משווה (בעקיפין) את ההיריון לדרכו שלו, או להכנותיו של כל מנהיג המכשיר עצמו לפעול בעולם. מנהיג עתידי כזה, הוא כותב, 'צריך לשהות שם [בהעלם] ולהתמהמה, לחמם עצמו שם, כמו עובר במעי אמו. עד שיגיע הזמן שיצא לאויר העולם לגלות זה הדרך בעולם'. האפשרות העגומה של הפלה נשקלת גם כן – מחלוקת עלולות להוציא את העובר טרם זמנו, לסכן את בריאותו ואף את חייו. ראו: ליקוטי מוהר"ן תנינא, סימן כ.

15 ליקוטי מוהר"ן, סימן לו, ה. מעניין להשוות בהקשר זה את תפיסתו של ר' נחמן בעניין הולדה מטאפורית לזו של ר' משה קורדוברו. בפרדס רימונים, (לעיל, הערה 10). בשער כג (שער הכינויים) פרק ה מתייחס הרמ"ק, בהסתמכו על הזוהר, לאות ה"א בתפקידה כה"א הידיעה, שבאה בראש המילה ומעלה פרט ידוע מכלל בלתי ידוע: 'כי ה' הידיעה מורה עלמא מתגלייא שהוא המלכות'. בכך היא רומזת לספירת מלכות (העולם המתגלה), כי הספירה הזאת היא הצורה הנודעת ביותר בסולם 'ההתגלויות של הספירות'.

כלפי הנוכחות שמעבר, המתגלמת בשכינה האימהית.¹⁶ התלות ההדדית, הרגשית והגופנית שביסוד מצב זה, מרמזת ליחס היסטורי מהותי: בשנים שלאחר חורבן בית המקדש גורש העם היהודי מארצו, אך שוב ושוב מתברר שאין מדובר בהתנכרות מוחלטת: 'בוא וראה כמה חביבין ישראל לפני הקב"ה, שבכל מקום שגלו שכינה עמהן [...] ואף כשהן עתידין ליגאל שכינה עמהן שנאמר (דברים ל, ג): "ושב ה' אלוקיך את שבותך", "והשיב" לא נאמר אלא "ושב", מלמד שהקב"ה שב עמהן מבין הגלות'.¹⁷ אף ש'קול ברמה נשמע, נהי בכי תמרורים, רחל מבכה על בניה' (ירמיהו לא, יד) – מדגיש בעל הזוהר שלא היא נתגרשה, '...אלא ודאי בגלותא איהי לדיירא עמהון דישראל ולאגנא עלייהו...' [=אלא ודאי בגלות היא לדור עם ישראל ולהגן עליהם...].¹⁸ ובסיפורנו – אף שהבן זהוב-השיער מושלך לעולם האכזר ואינו יכול למצוא את אמו – הוא מתיישב בים החלב שלה, ושם הוא ניזון עד שנעשה למלך (עמ' רכב). ים החלב מהווה סימן לנוכחותה של האם בכול, ולכך שהיא אינה יכולה לעוזבו לגמרי.¹⁹

ואולם, מטאפורת השכינה כאם מסורה המתיישרת עם בניה הגולים, אינה אלא פן אחד להמחשת ההיסטוריה של עם ישראל. בתיאור אחר התגברו כוחות הרע כשבת המקדש חרב, והשכינה עצמה נחטפה על ידי ה'צד האחר', ונלקחה

16 בספר הזוהר מתוארות הגלות המטאפיזית והגלות ההיסטורית כמתרחשות במקביל, אם כי תחילתן בעליונים – בהתנתקות השכינה מכל שאר הספירות. ראו זוהר, ג, יז ע"א-ע"ב: 'בספרא דרב המנונא סבא אמר: "כל זמנא דכ"י אשתכח ביה בקב"ה כביכול קב"ה בשלימו ורעי ברעותא ליה ולאחרנין זן ליה לגרמיה מההוא יניקו דחלבא דאימא עלאה ומה הוא יניקו דאיהו יניק אשקי לכל שאר אחרין ויניק לון [...] וכל זמנא דכנסת ישראל לא אשתכח ביה בקודשא בריך הוא כביכול ברכאן אתמנעו מניה ומכל שאר אחרנין...". [=כל זמן שכנסת ישראל נמצאת עם הקב"ה, כביכול הקב"ה בשלמותו, והוא מכלכל עצמו בשפע מיניקת החלב של האם העליונה, ומאותה יניקה שהוא יונק, הוא משקה לכל האחרים ומיניק אותם [...] וכל זמן שכנסת ישראל אינה נמצאת עם הקב"ה, כביכול ברכות נמנעות ממנו ומכל האחרים]. תשבי (לעיל, הערה 4, א, עמ' קם) מעיר, שספירת בינה מתוארת לעתים קרובות כ'אם הרובצת על הבנים וכמיניקת השופעת חלב', ומפנה את הקורא לזוהר, ג, רצ ע"ב-רצא ע"א.

17 בבלי מגילה כט, ע"א.

18 זוהר, ב, ריז ע"ב.

19 ראו תשבי (לעיל, הערה 4), א, עמ' רכט; זוהר, ב, רטז ע"ב. בתורת האר"י ז"ל נמצא פירוש מורכב לסוד חלב אם ולתהליך היעצרותו: 'בהיותו זעיר אנפיה בחזה אמא שם מתגדל בסוד העיבור. לכן גם דדי האמא מתגדלים מרוב אור ונעשים בה חלב. ועתה תבין הלא סוד החלב, שהוא עילוי הדם למעלה שנהפך לחלב ומתמתק; וכן נצח, הוד, יסוד לעולם למטה הם סוד הדינין, ובעלותם למעלה בהתכללותם למעלה בחסד, גבורה, תפארת, הם מתהפכים לחלב ואח"כ יצא ז"א לחוץ, דמיון לתינוק היונק'. עץ חיים, ירושלים תר"ע, היכל ד, שער ג, פרק ה.

ממקומה.²⁰ בהקשרים רבים בספר הזוהר נעשים כוחות הרע על-זמניים, ומניעיהם 'רומנטיים': הסטרא אחרא מתואר כמחזר קנאי ה'עומד במארב ומחכה לשעת כושר, שיוכל להיאחז בה ולכבוש אותה. שאיפתו היא להפר את הקשר הקדוש בינה לבין הקב"ה.²¹

עלילת הסיפור 'מעשה מבערגיר ועני' מעוצבת על פי פרדיגמה זו: אשת העני יראת השמים 'נחטפת' על ידי איש העובר בדרך (עמ' קטו), ושנים לאחר מכן נלקחת גם בתו על ידי רוצח מסורס, הפועל מתוך רשעות קרה (עמ' קלא). אותה פרדיגמה מהווה מוטיב מרכזי גם בסיפור 'מעשה ממלך וקיסר', שבו מנסים שורה של מחזרים רמאים לכבוש את הגיבורה הבתולה.²² כאן לובשת השכינה פנים נוראיים, או 'פנים של זעם'.²³ החמלה והרחמים מתבטלים בפני מידת הדין הקשה המתנפלת על השכינה מבחוץ. בהיותה ערוכה לקרב עם הקליפות, עם כוחות הטומאה השואפים להתקרב לקדושה ולינוק ממנה, השכינה עלולה לתקוף, לנקום ולהרוס.²⁴ זוהי 'יפהפייה ללא רחמים' (*belle dame sans merci*) התגלמותה של מידת הדין, המוכרת בכל ספרות הסוד כנקבית מעיקרה.²⁵ במקרים מסוימים יוצאים מַחְנוּת מזוינים בשליחותה כדי להעניש את הרשעים ולקיים משטר צדק

20 ראו תשבי, שם, א, עמ' רל-רלא. ובין המקורות בספר הזוהר: זוהר, א, רב ע"ב-רג ע"א; ב, קעה ע"א; ג, סט ע"א.

21 על פי דבריו של תשבי, שם, א, עמ' רכד. וראו: זוהר, ב, ריט ע"ב.

22 בשני סיפורי מעשיות אלה קיים עוד מרכיב אלגורי חשוב הנוגע ברעיון הבא לידי ביטוי בזוהר וזוכה לפיתוח רב בקבלת האר"י ז"ל. על פי רעיון זה, אישה נאלצת לעתים לסבול קשר עם בן זוג בלתי מתאים לה ולהתאלמן בעוד היא ממתינה לבן זוגה האמיתי. נשמתו של בן זוגה האמיתי נאלצת להתגלגל פעמיים או יותר עד שהוא מיטהר ומגיע זמנו להתחבר עם האישה המיועדת לו. ראו: זוהר, ג, רפג ע"ב; תשבי, (לעיל, הערה 4), ב, עמ' תרח.

23 ראו: ג' שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים תשל"ו, עמ' 106; תשבי, שם, א, עמ' רכו.

24 תשבי, שם, א, עמ' רכא, רכה-רכו. כוחות הטומאה רוחשים סביבה כזבוים. כדברי האר"י ז"ל: 'כל חשקן ותאותן הוא לבוא לינוק מן היסוד של [הנוקבא] כי שם מוצא כל השפע והקדוש'. עץ חיים, (לעיל, הערה 19), שער כב, כב, קד ע"ג (מצוטט על ידי 'תשבי, תורת הרע והקליפה בקבלת האר"י, ירושלים 1984, עמ' עה).

25 'אהובי אחי דע נאמנה שאות ה' בצורתו ובבנינה [...] רומזת תמיד אל מידת הנוקבא ומידת הדין', ר' יעקב קאפיל ממזריטש, שערי גן העדן, לבוב תרי"ד, סח, ע"א. מעניין לציין כי בספרות העממית בעידן הרומנטי, חוזרת ה- *femme fatale* למעמדה כדמות יפה ומתנשאת, מפתה ובלתי מושגת, המחזיקה את מעריצה במצב מתמשך של ערגה. הגיבורה ב'מעשה ממלך וקיסר' מגלמת בצורה מפתיעה את הדמות הזו שמקורה באגדות עממיות קדומות.

בעולם. גדודי הצבא הסובבים אותה, בידיהם חרבות אש וגחלים לווהטות ולבושם להבות אש – כל אלה מסמלים את כוחה האיום.²⁶

נראה כי פן מבהיל זה של השכינה הוא הדגם לדמות הגיבורה ב'מעשה ממלך וקיסר'. היא מפליגה בים בלוויית פמליה של שתיים-עשרה נערות, ומתקיפה באכזריות את בן המלך הקירח. עוד הוא מתפאר בראש התורן של ספינתו, היא מכוונת זכוכית כנגד קרני השמש 'עד שנכווה מוחו ונפל לתוך הים' (עמ' כד). בהמשך מתחפשת בת הקיסר הפיקחית ל'דוקטור' חכם, ועולה מהר לגדולה. רק כאשר בן זוגה האמיתי חוזר אליה, מתגלה שהיא אישה; רק אז היא פושטת את שריונה בפני מחזריה החמסנים (עמ' כז-כח). למעשה, התחבולה שנוקטת אישה 'משוחררת' זו כדי לזהות את ארוסה הכמוס והאמיתי מבין גדוד המחזרים הכוזבים, מהווה גילוי של אמצעי ספרותי חשוב; המטאפורה של הראי – על התמונה המהופכת המשתקפת בו והרושם המכפיל והמפצל שהוא יוצר – משמשת לעתים קרובות (ובאופן בולט בביקורת הפמיניסטית) כדי לתאר את המודעות העצמית של האישה, הנשלטת על ידי המבט הגברי.²⁷ הגיבורה של ר' נחמן, המחופשת למלך, מתקינה מעיינות סביב כל העיר, ומצווה לצייר ליד כל מעיין את צורתה בדמותה כמלך. שומרים מוצבים בכל עמדה וסוקרים את פניו של כל הבא לשנות. כל מחזריה הכוזבים מכירים את פניה; בפניו של כל אחד מהם משתקפת בוגדנותו, והוא נתפס. גם פניו של הארוס משתנים כשהוא מביט בפניה, למרות אורך השנים וסבלו הרב. יכולתו לזהותה מוכיחה את הברית הכרותה ביניהם.²⁸ בתכסיס זה של בת הקיסר, נופלת המודעות העצמית של הגבר

26 ראו זוהר, ב, נ ע"ב-נא ע"א; תשבי, (לעיל, הערה 4), א, עמ' רכד.

27 Sigrid Weigel, *Feminist Aesthetics*, Boston 1985, p. 61

28 בעל הזוהר משתמש במטאפורה של הראי גם לתיאור התגלותו של הקב"ה בעולמנו, שהיא במהותה התגלות בדרך נקבית. דבריו מבוססים על כפל המשמעות של 'מראה' – דרגה של נבואה (כגון בראשית מז, ב) ו'ראי'. הקב"ה מתגלה באמצעות השתקפות בזכוכית מלוטשת. בטקסט זה נעשה התפקיד של שיקוף פני האחר – הנחשב על פי התפיסה הפמיניסטית כמשפיל, מאחר שכרוך בו ביטול עצמי, סבילות וחוסר צבע ואופי – לערך עליון. זאת מכיוון שרק הזדות לתכונות אלה ניתן לבני אדם להביט, ולו בעקיפין, בבוראם. ראו: זוהר, א, קמט ע"ב והערותיו של הרב אשלג שם. תשבי מעמיד את דיוקן השכינה בביטויים דומים: היא 'מעבירה את השפע היורד מכוחות הזכר הפעילים. תכונתה המיוחדת היא שאין לה אור משלה ואין בה גוון מסוים, אך דווקא משום כך היא משמשת ראי לכל האורות והגוונים – נימי הגוונים ושברירי הזוהר וצלליהם מרצדים וחולפים בה ללא חרף, ובזרם התמורות ותכופות היא מצטיירת כתמונה רבת-דיוקנאות של עולם האלוקות', תשבי, (לעיל, הערה 4), א, עמ' ריט.

קורבן לאישה המביטה מתוך דיוקנה. תגובתו מגלה את כישלוננו לשלוט עליה, ומובילה לניצחונה הסופי עליו.

2. השכינה – מיגון לשמחה

מאחר שכל הנקבות שבעולם נמצאות בסודה של השכינה, דמות האישה בספרות המדרשית והקבלית כוללת את ריבוי התפקידים הנשיים לאורך החיים: בת, כלה, אהובה, אישה, אם. בלשון הזוהר, 'שכינתא כל נוקבי דעלמא קיימין בסתרהא'²⁹. דרכי האישה בעולם נעשות, ביצירת ר' נחמן, סמל לסגולות נעלות, השייכות כביכול לבורא עצמו, ומוצגות כמידות הראויות לאימוץ על ידי האנושות כולה. ניתן היה אולי לגנות תכונות רבות המיוחסות לשכינה במקורות הקלאסיים – סבילות, חולשה, אילמות, בדידות, תלות – ולראות בהן המצאות של האגו הגברי השואף להפגין את 'עליונותו'; אולם, ניתן לומר שגם בעניין זה ההפך הוא הנכון. ביצירת ר' נחמן אנו מוצאים ביטוי לתפיסה אודות עליונות מסוימת של הנשי, תפיסה שהתפתחה במחשבה היהודית משך מאות בשנים. התכונות הנחשבות 'שליליות' בעינינו ביחס לתכונות 'גבריות' – מוזכרות כדי לתאר מעמד זמני, מצב מצער שדורש תיקון. לא זו בלבד אלא ששחזור השוויון בין זכר לנקבה, ואולי אף דגם של עליונות הנשי, מודגשים לעתים קרובות כסימן המבשר את ימות המשיח. נתבונן בכתביו של ר' נחמן ונבחן כמה דוגמאות שבהן רעיונות אלה באים לידי ביטוי.

הקבצן השישי ב'מעשה מהז' בעטלירס' [= מעשה בשבעה קבצנים] מספר על בת מלכה שנסה מאחיזת מלך קנאי, ומנסה למצוא מקלט במבצר של מים. חסרת מנוחה היא מקיפה את המבצר, וכאשר המלך המרושע מתקרב היא מחליטה לרוץ אל המבצר, 'כי היא רוצה יותר לטבוע במים משיתפוס אותה המלך ותהיה אצלו, וגם אולי אף על פי כן תנצל ותוכל לכווס לתוך המבצר של מים' (עמ' רעט). הסצנה כולה מוצגת בגוף שלישי על ידי מספר יודע-כול המגלה את מחשבות הגיבורה, בעוד היא מחרישה ואין בכוחה לעשות דבר. הייאוש בדרמה פנימית זו כה עז, דווקא משום שהיא קפואה בשתיקתה. כאבה של בת המלכה נורא כל כך כי היא אינה יכולה לזעוק. טענה פמיניסטית רווחת בביקורת הספרות היא, שהיאלמות הקול הנשי – וליתר דיוק, השתקתו בידי מחברים גברים – מהווה פגם

29 זוהר, א, רכח ע"ב.

מהותי בכל ספרות שלא נכתבה על ידי נשים, על כן, נשים בלבד מסוגלות לתקנו. אולם במחשבה המיסטית, המצב שבו המילים שבויות בדממה, מנוכרות מהקול ההוגה אותו – מצב זה הוא עצם הגלות. קול הנבואה נפרד מהעם היהודי כאשר הוא גולה מארצו: אובדן זה מסמל את הריסת האחדות הפיזית והמטאפיזית בין הבורא לעבדיו.³⁰ מטאפורות דומות של 'דיכוי' – כגון הלבנה שאין לה אור משל עצמה, שאין לה שם, המתמלאת ומתמעטת מדי חודש ומתנדנדת בין תקווה לייאוש – מוצגות גם הן כביטוי למצבים קיומיים. מעניינת היא העובדה שדווקא ייסוריה של אישה מביעים בצורה ההולמת ביותר את הכאב הקיומי של עם ישראל, אולם על רקע זה אין להתפלא שציפיית האומה לגאולה מעוצבת כהתאחדות מחודשת עם בן הזוג הזכרי. ברגע שמעבר לזמן, רגע שבו אור הלבנה יחזור אליה, היא תקבל מחדש את זהותה העצמאית, את יופייה ואת צורתה השלמה, בחיבור עם אהובה.³¹ ר' נחמן מרמז לתולדה המיוחדת של פגישה 'רומנטית' זו בפירושו על מגילת רות:

30 בזהר, א, דף לו ע"א, נאמר: 'אמר רבי שמעון כתיב (תהלים לט, ג) "נאלמתי דומיה החשיתי מטוב וכאבי נעכר", נאלמתי דומיה האי קרא כנסת ישראל אמרו בגלותא מ"ט בגין דקול מדבר ליה לדבור כיון דאיהי בגלותא קול אתפרש מינה ומלה לא אשתמע [...] איהי דומיה ושתיקא דאסתלקא מנה קול' [=אמר ר' שמעון כתוב (תהלים לט, ג) "נאלמתי דומיה החשיתי מטוב וכאבי נעכר". פסוק זה כנסת ישראל אמרה בגלות. מה הטעם? משום שקול מנהיג את הדיבור, כיון שהיא בגלות הקול נפרד ממנה ומילה אינה נשמעת [...] שהיא דומיה בגלות ושותקת בלא קול]. ובזהר, ב, כה ע"ב-כו ע"א, נאמר שזה סוד הסתלקות הנבואה בגלות, שכן הדיבור האלוקי נאלם. ובמצב זה, מסביר תשב"י, 'הרוסה האחדות' של השם המפורש כי אות ה"א האחרונה 'המסמלת את השכינה, מנותקת משאר האותיות', והוא מפנה את הקורא לזהר, ג, עז ע"ב.

31 זהר, ג, קפו ע"א-קצב ע"א. ר' נחמן משלב מוטיב זה בהקשרים רבים: באופן מילולי ביותר בשחר ביער ב'מעשה מבן מלך ובן שפחה שנתחלפו', אך גם בכל סיפור של התאחדות – 'מעשה ממלך וקיסר', 'מעשה מבערגיר ועני', 'מעשה מהז' בעטלירס' (בסיפור שתי הציפורים ובסיפור הלב והמעין). עיינו גם בליקוטי מוהר"ן סימן עת: "ויתן עוז למלכו וירם קרן משיחו" (שמ"א, ב, י) הנה יש בזה בחי' משיח ורוח הקודש, ויחוד קב"ה ושכינתו". במקום אחר מסביר ר' נחמן שלא רק הלבנה אלא גם החמה אינה במלוא אורה. וזהו עוד גם כן סימן לחוויית ההסתרה, המאפיינת את העולם הזה: '...ועכשיו מראה החמה עמוקה מן צילם, וזה בחי' (ישעיהו יח, א) צלצל כגפיים, שהכנפיים וההסתרה שהנהגתו מוכנף ומוסתר בהם, וזהו הצל שמסתיר אור החמה. ואין זה אלא מחמת שאור החמה, אין מאיר בשלימות, ואין זה אלא מראה החמה, מראה דייקא. אבל לעתיד שאז יתקיים וזרחה לכם שמש, שהחמה בתוקפה יתגלה, בבחי' עתיד הקב"ה להוציא חמה מנרתיקה (נדרים ח; עבודה זרה ג). ליקוטי מוהר"ן, סימן לא, ט.

וזה פרוש 'ויאמר בועז אל רות'. בועז הוא השכל, כמ"ש (קהלת ז, יט) 'החכמה תעוז לחכם' רות היא בחינת נפש, שממנה יוצא הדיבור של התפילות והשירות והתשבחות, כשרז"ל (בבלי, ברכות ז, ע"ב) למה נקרא שמה רות, שממנה יצא דוד שריוה להקדוש ברוך הוא בשירות ותשבחות.³²

זרעי המחשבה מתהווים בשכל, בעוד הנפש היא מעין רחם שבו הם מתעצמים ומתפתחים. דוד המלך, מצאצאי בועז ורות, הוא על פי המסורת מחבר ספר תהלים, וזהו הגרעין לרעיון מקורי: דוד המלך, המשווה בשמן המלוכה, הוא 'משיח ה' גם באופן ציורי – כשנחליף את האות שי"ן בשי"ן, ונקרא משיח, מלשון להשיח, להעניק את כוח הדיבור. לתת לאדם את האמצעי להפיק מלים ממיתרי הקול, לאפשר לנפש להיולד בגופי האותיות – זוהי המתנה הגדולה שדוד, נעים זמירות ישראל, נתן לעמו הודות לדושיח שלו עם הקב"ה כל ימי חייו.³³ השתפכות הנפש במגוון צורות – סגולתו המיוחדת של דוד המלך – אכן אינה הולמת כלל את הסטריאוטיפ הגברי, ואולי מכאן הגיעה קביעת המקובלים שדוד מצד הנוקבא.³⁴

מבין סיפורי ר' נחמן, בסיפור 'מעשה מאבידת בת מלך' נעשה שימוש רב בדיבור ישיר לעומת קולו של המספר היודע כול הרווח. מעניין שהקול הדובר בו הוא קולה של אישה, הבת שנחטפה מבית אביה על ידי 'הלא טוב' המסתורי. היא מדברת אל המשנה למלך ומגלה בדבריה הבנה פנימית עמוקה לגורלה. בניגוד אליה, המשנה למלך הוא דמות מוחצנת, איש של פעולה, שאינו חש בייסוריה, אך

32 ליקוטי מוהר"ן, סימן סה, ד. במסגרת דיון בטיבם של הלילה ושל היום ובהשפעתם על בני אדם מקשר ר' נחמן בין הסיפור של רות לבין הרגע הנכסף שבו יתמלא חסרונה של הלבנה. בועז אומר לרות 'שכבי [בגורן] עד הבוקר' (רות ג, יג), ור' נחמן מציין: 'אזי [בבוקר] נופלים כל המקטרגים השולטים על הדיבור, ואז הדיבור יוצא בשיר ושבח והלל להקב"ה'. התפרצות זו של חסד הזורח כשמש, נותנת קול לאילמים וגואלת כל יצור מדממתו. ראו: ליקוטי מוהר"ן, סימן לח, ד.

33 עיינו ליקוטי מוהר"ן, סימן עח. הקשר הלשוני בין המשיח לפעולת הדיבור (שיח) מתרחב לקשר רומנטי משולש (שם, סימן א, יא-יב). ר' נחמן קובע שם: 'וכשאדם מתפלל על איזה חולאת אזי אותם העשבים שיש להם כח לרפאות אותו החולאת, הם מחויבים להחזיר כוחם לתוך התפילה, שהיא שורשם וזה בחי' (בראשית כד, סג) 'ויצא יצחק לשוח בשדה', שתפילתו הייתה עם שיח השדה'.

34 ראו למשל, שער הפסוקים לאר"ז ל, תהלים: 'ונודע כי דוד הוא מסטרא דנוקבא, ולכן היה כמדבר על עצמו'.

מבין שהיא בלבד יודעת כיצד יוכל להצילה. לאמיתו של דבר, המשימה שהיא מטילה עליו היא 'נשית' מעיקרה; המשנה למלך חייב לצאת להתמודדות פנימית: 'תהיה בוחר לך מקום ותהיה יושב שם שנה אחת, וכל השנה תתגעגע אחרי להוציא אותי, ובכל זמן שיהיה לך פנאי תהיה מתגעגע ומבקש ומצפה להוציא אותי'. יריבו הכביר ביותר הוא גופו: '...ותהיה מתענה, וביום האחרון מהשנה תהיה מתענה ולא תישן' (עמ' ה). על האביר הלוחם מוטל תפקידה של הגבירה היפה היושבת ומצפה; רק אחרי שיכלה לבו של המשנה למלך בגעגועים 'פסיביים', ייעשה ניצחוננו אפשרי.³⁵

היפוך סטריאוטיפים מגדריים מתבטא גם ב'מעשה ממלך וקיסר'. כאן החידוש של ר' נחמן מהפכני עוד יותר. מייד אחרי האירוסין הסודיים בין בן המלך לבת הקיסר אובדת הטבעת, האוהבים מאבדים זה את זה, ובן המלך נעלם מן העלילה וחוזר רק בהתרתה. המעשייה מתארת את הרפתקאות בת הקיסר, את נאמנותה לחתן המובטח לה ואת תחבולותיה שנועדו להרחיק ממנה מחזרים טורדניים שונים – מלכים שוטים, בניהם הסוחרים המתחכמים, גזלנים וחצרנים. כאן המושיע הגברי נעדר והבתולה מושיעה את עצמה. הניגוד בין פעילותה הנמרצת לסבילות של ארוסה ניכר לעין אף שאינו מודגש. ברור כי הגיבורה היא משכמה ומעלה לעומת דמויות הגברים ונדמה שאין זה מקרי. בסיפור זה, ובאופן מפורש יותר ממה שראינו בסיפורים אחרים של ר' נחמן, מובלעת השקפה עקרונית במסורת היהודית בנוגע לנשיות. בלשון המדרש: 'אמר רבי שמואל בר נחמני, לפי שבעולם הזה הזכר מסובב את הנקבה, אבל לעתיד תסובב את הזכר, שנאמר "נקבה תסובב גבר" (ירמיהו לא, כא).³⁶ הרעיון זוכה לפיתוח נוסף בקבלת האר"י ז"ל, שלפיו שינוי זה שמתאר הנביא במעמד האישה, נתפס כמבשר את העידן המשיחי, עידן שבו נשים תצלחנה לתקן את פגמי החברה כולה.³⁷ בסיפורו של ר' נחמן,

35 תודתי לפרופ' גלית חזן-רוקם על הערותיה בנוגע לקול האישה בסיפור זה, בשיחה מינואר 1990.

36 מדרש תהילים עג, ד. הנמשל, כפי שמתברר בטקסט, מצביע על יחס מקביל: 'לפי שבעה"ז הקב"ה מחזיר על ישראל שיעשו תשובה ויעשו רצונו, אבל לעתיד ישראל מחזירים אחר הקב"ה שיעשו רצונו, שנאמר "ואת רוחי אתן בקרבכם" (יחזקאל לו, כז)'.
37 דע, כי כל הבעלי תורה אשר בדור הזה עתה, הם בחי' אנשי דור המבול, שעליהם נאמר כימי צאתך מארץ מצרים אראנו נפלאות (מיכה ז, טו), ובמבואר אצלנו בפסוק "הנך שוכב עם אבותיך וקם" (דברים לא, טז). וזהו הטעם שנשיותיהם מושלות עליהם לפי שבימיהם עשו הערב רב את העגל ולא מיחו בהם, אבל הנשים לא רצו לתת נזמי הזהב לעגל, ולכך הם מושלות עתה עליהם נשיהם'. עץ חיים, (לעיל, הערה 19), שער הגלגולים, הקדמה כ, עמ' נד.

מביימת בת הקיסר המחופשת למלך זר סצנה, שבה היא מכירה את ארוסה ואת מחזריה, אך אינה מוכרת להם. ייתכן שהפמליה של אחת-עשרה הנערות המלווה אותה מצביעה על איקונוגרפיה נסתרת, ומזכירה את יוסף בנו של יעקב עם אחד-עשר אחיו. למרות היותה אישה, מקבלת בת הקיסר תפקיד משיחי, ולוקחת על עצמה תפקיד שמוטל בדרך כלל על גבר במסורת היהודית בכלל ובסיפורי ר' נחמן בפרט.

בסיום דיונונו זה נבחן עניין אחרון בתורת ר' נחמן, המעיד על בחירתו המכוונת במטאפורות נשיות על מנת להבהיר סדרי עולם מטאפיזיים. המושג של 'כלי', השכיח במסורת כציון מטונומי של האישה,³⁸ מוביל את ר' נחמן לפתח ולהרחיב דמויי יסוד בקבלת האר"י ז"ל הקשורים לקוסמוס בטרם נולד:

כי השי"ת מחמת רחמנותו ברא את העולם, כי רצה לגלות רחמנותו, ואם לא היה בריאת העולם על מי היה מראה רחמנותו [...] כאשר רצה השי"ת לברוא את העולם לא היה מקום לבוראו מחמת שהיה הכל א"ס [אינסוף]. ע"כ צמצם את האור לצדדין ועל ידי הצמצום הזה נעשה חלל הפנוי. ובתוך החלל הפנוי הזה, נתהוו כל הימים והמדות, שהם בריאת העולם (כמ"ש בע"ח [עץ חיים] בתחילתו).³⁹

ניתן למצוא קשר אטימולוגי בין המונח 'רחמנות' לבין המילה 'רחם'. בחזרתו על תורת הצמצום של האר"י ז"ל מזכיר ר' נחמן את התופעה של מציאת מקום בתוך גוף האישה שבו יתהוו ויצמחו חיים חדשים. 'רחמנות', על פי הגדרתו היפה של שמואל טריגנו, היא בעצם אותה סגולה המאפשרת את הכללת ה'אחר' המתהווה בתוך ה'אני'.⁴⁰ על כן מבטא דימוי חי זה, המתאר את התהוות העולם שלנו כבחירה מצד הבורא להוליד את עולמו מתוך עצמו כביכול – את המידה הנקבית מעיקרה של הרחמנות.

אך בהבנת ההתגלות המתמשכת נמצא ביטוי מפתיע עוד יותר לנטייה שתוארה לעיל בהגותו של ר' נחמן. בליקוטי מוהר"ן (סימן עג) מובא פירושו להבטחת ה'

38 עיינו בבלי, סנהדרין כב, ע"ב: 'אין האישה כורתת ברית אלא למי שעשאה כלי'. על הפן הסמלי של האות ה"א המרמז לגוף האישה, ראו לעיל.

39 ליקוטי מוהר"ן, סימן סד, א.

40 Shmuel Trigano, *Le recit de la disparue*, Paris 1978, p. 25

לאדם אשר יצר וקרא בשם, הנמסרת בידי ישעיהו הנביא: 'כי תעבור במים אתך אני' (ישעיהו מג, ב). ר' נחמן מסביר: 'דהנה התורה סתים וגליא [סתום-חתום וגלוי-מובן] והקב"ה גם כן סתים וגליא. דהיינו, מה שנגלה לנו הוא הלבוש והחיצוניות, ומה שנסתר ממנו הוא הפנימיות'. אמנם – שואל ר' נחמן – איך יוכל האדם להגיע ל'פנימיות' זו, הנסתרת ממנו? ומשיב: דרך התפילה, שבה קושר האדם את מחשבותיו לדברי פיו:

כי הקב"ה מתאוה לתפילתן של צדיקים (בבלי, חולין ס, ע"ב), ולמה, כי הקב"ה חפץ חסד הוא (מיכה ז, יח), ורוצה תמיד להשפיע השפעות וברכות. ואין השפעה יכולה לירד, רק ע"י כלי הנקרא אני שנאמר (במדבר ו, כז), 'אני אברכם'. והכלי הנ"ל נעשה על ידי כל אחד מישראל, כשמתפלל באופן שמקשר המחשבה להדיבור (ליקוטי מוהר"ן, סימן עג).

ממשיך ר' נחמן ואומר שכל אות במילה 'אני' מסמלת מרכיב ברעיון זה: האל"ף מציינת את הצדיקים; הנו"ן נקראת דיבור; והי"ד מסמנת את המחשבה. בעקבות רמזים אזוריים אלה מציע ר' נחמן משמעות מרחיקת-לכת:

וידוע הוא, כי מי שמקבל תענוג מאחר נקרא נוקבא, ר"ל לגבי'. ונמצא כשהשי"ת מקבל תענוג מישראל מתפילתן כביכול נעשה נוקבא לגבי ישראל. וזהו שכתוב (במדבר כח, ו) 'אשה ריח ניחוח לה'. כי על ידי ריח הניחוח שמקבל השי"ת מתפלות של ישראל נעשה בסוד אשה (שם).

משחק מילים נועז זה מקדים את העד האחרון ב'היפוך התפקידים' המוצג בתורה זו:

ונקבה תסובב גבר (ירמיהו לא, כא), א"כ מהפנימיות נעשה חיצוניות.. וזהו פירוש הפסוק 'כי תעבור במים', ותעבור מלשון התגלות כמה שכתוב (שמות יב) 'ועבר ה' לנגוף את מצרים' [...]. ואין מים אלא תורה (בבלי, בבא קמא יז, ע"א). והפירוש הוא, כשתרצה שיתגלה לך הנסתר מהתורה, 'אתך אני', כלומר, תראה שתעשה הכלי שנקראת אני כנ"ל (שם).

כלומר, בעיני ר' נחמן, החזון 'נקבה תסובב גבר' מצביע על מעבר לסדר עולם חדש בתחום האנושי; כאן מוגדרת הנקביות כהסתרה, כפנימיות וכמסתורין, לעומת הגבריות המוצגת כגילוי, כהחצנה, וכהבנה קוגניטיבית וחלקית. בחזון הבא כאן לידי ביטוי מתהפכות המוסכמות האונטולוגיות שלנו בבחינת 'עליונים למטה ותחתונים למעלה' – עולם ההתגלות מקבל פנים חדשות, וה'נקביות' מתגלה בזהות שונה באופן קוטבי. 'מהפנימיות נעשה חיצונית': הקב"ה עצמו מקבל את שפע הברכות של עמו ובכך נעשה כביכול הקב"ה 'עצמה'.

לסיכום, בעולמו ההגותי של ר' נחמן נמצאים במרכז ניסיונות אנושיים רבים, ובהם חוויות נשיות במיוחד. אין בדבריו הפשטה ציורית גרידא, אלא תשומת-לב נוקבת לתוכן המידי והאינטימי ביותר של החוויות שהוא מתאר. בעוד השקפתו על עולם הטבע מושפעת מאוד מתפיסת העולם הרומנטית של המאה התשע-עשרה, נדמה כי התעניינותו הרבה בנשיות מסמנת מעין התעוררות לקראת מודעות חדשה לקול העולה של האישה במאה העשרים.